

Morus Tamás

Egyik barátom, akinek több alkalma volt drámaírói műhelyembe bepillantani, mint bármely más színházi embernek, utolsó együttlétünkkor azzal állt elő, hogy drámát kellene írnom Morus Tamásról. Amióta a Bolyaiak elé írt tanulmányomban beszámoltam róla, hogy csábított bele János kiadatlan levelezésének megküldésével egy erdélyi származású tanár a két tudós drámájának a megírásába, többen álltak elő hasonló ajánlatokkal; néhány szigorló orvos egy Semmelweis-darabra akart rábeszélni, egyik kiváló színésznőnk pedig egy Mme Curie-dramát rendelt meg nálam. Nem tudták, hogy a történelmet mitológiaiaként használtam, s nem a téma érdekessége, drámaisága kényszerített az írásra, hanem egy lelki helyzet reagált a körülöttem úszó szimbólumok közül a legalkalmasabb felé; a Két Bolyaiak keletkezésének esete, ahol a levelekből megismert apai szenvedély ért le fűró gyanánt lelkem artézi rétegéig, kivételes, s az Erdélynek szánt ajándék sarkallása is közrejátszott benne... Barátomnak azonban ezt tudnia kellett, s ha ő ajánlatát, hogy hatósosabb legyen, mindjárt egy Morus-életrajz megküldésével tette nyomósabbá, akkor föltehető, hogy nemcsak a katolikus vértanú humanista alakja kapta meg, hanem a benne gomolygó szimbólumkereső forrongásra is tekintettel volt.

A Morus-életrajz R. W. Chambers angol könyvének német fordítása volt, s barátom az Egyetemi Könyvtárból vette ki, s mielőtt visszaadtam volna, mégiscsak illőnek tartottam elolvasni. Nem bántam meg, az író nem volt méltatlan azokhoz az Erasmus körüli humanistákhoz, akiknek a körébe vitt; a szép készültsége nem hivalkodó értesültség, az elbeszélés ráérős menete a képre, anekdotára kapó elmét sem éhezettette ki. Az irodalmat, kútfőket például nem a könyv végén sorolta fel és kommentálta, hanem a tudós munkában szinte résztvevőként mindjárt az elején elének tárja: ez van, ennyit hagyott az idő, ebből kell a hős alakját, életét összeraknunk. A regényes életrajzoknál szolidabb, tudósibb a munka, bár nem olyan tolakodón, s másféle literátusabb részletek jóvoltából éppolyan érdekes. Írója, s tán a fordító érdeme is, hogy németül is angol könyvként olvashatóm. Én a köztudattal ellentétben nem érzem a németül fordításra alkalmas nyelvnek, ha németül olvasok egy angol vagy francia művet, mintha valami denaturáltat forgatnék a számban, ezt a könyvet azonban a ráfordított hét alatt, szerénysége ellenére, vagy épp azért nem tudtam megunni.

Arra azonban, hogy barátom mért tartotta Morus történetét nekem való tárgy-nak, nem tudtam rájönni. A könyv anyagából többféle tragikum fejthető ki: az első azé a hősé, amelyről Ady sora jut eszembe: „Ha késlekedik az okosság, Nem poéta-félék okozzák.” Ennek az Okosságnak a hatása sehol sem nő olyan tragikussá, mint a 16. század első évtizedében, Erasmus és Morus barátsága körül. Morus története és Erasmus első angoliai útja megismertet bennünket azokkal a humanista, tehát latin műveltségű angolokkal, akik épp ekkortájt fedezik fel a görög nyelvet s Euripidésszel a görög költészetet, Colet oxfordi professzorral, a Párizsban tanuló Mountjoyjal, aki Erasmust Angliába hívta, Morus első diplomáciai küldetésével Brugge-ba, Antwerpenbe, az Utópiában is szereplő Gillesszel s Erasmus másik barátjával, Baxelkudéval. Ez a levelezéssel, ajánlásokkal összefűzött kör s a körjük verődő, frissebb műveltségű barátok, tanítványok egy olyan szellemi égaljat jelentettek vagy ígértek, amely nem annyira az olasz humanizmus északi másának, mint a 18. századi felvilágosodás kétszáz évvel előretolt előjátékának tekinthető. Ezek a tudósok nemcsak ateisták, nagy részük egyházi, s a reformációtól, mint Morus s Erasmus is, nemcsak az egyház egységét féltik, de mint azoknak az indulatoknak a betörését fogadják, amelyeket egy szelídebb, műveltebb lelkiséggel akartak visszanyomni.

A világpolitikát az ő ifjúságuk korában a császár s a francia király vizsálja tartotta mozgásban. VIII. Henrik is mint a franciák s a világias pápák szövetségese kevéredik értelmetlen háborúba. Ezekben a háborúkban, a hozzájuk fűződő becsvágyban annak a balgaságnak a munkáját látják, melyről a londoni alseriffból követték előlépett Morus a Balgaság dicséretét írta, s amelyet az ésszel élő újvilág-lakók Utópiájában bélyegez meg. Befolyásukat ők, mint egy kis akkori békepart, a történelemcsináló Örültségnek a megszéledítésére akarják fordítani, s 1516 táján, amelyet a könyv írója Erasmus évének nevez, mintha sikert érnének el; ebben az évben fogadja el Sándor pápa Erasmus görög Újszövetség kiadásának az ajánlását, melynek egy új, szelvidebb kor hite szerint úgy el kell terjedni, hogy a szántóvetők fogják dűdölni, mintha csak a királyokat ez az új szellem csapta volna meg, béke és fegyvernagyváns uralkodik egész Európában. 1517-ben Luther kiszögezi a wittenbergi pontokat — itt van a véres itáliai háborúk, a sacco di Roma kora. Erasmus egy évvel éli túl barátjának — akivel egy lélekben hittek, a Towerbe vetett exkancellárnak — Morus Tamásnak a kivégzését. A történelem nem Genezáret tava, hogy a szellem lecsendesíthetné hullámaint.

Másfajta tragikum az, ami VIII. Henrik osztályrésze ebben a könyvben; ő az, aki minden hozzátapadt reményt, a legnemesebbeket pont az ellenkezőjére fordítja. Ebben a könyvben Morusszal mint fiatalok találkoznak először, akkor még nem ő, hanem Artúr bátyja a trónörökös — s Erasmus angol barátjai különféle írásokkal kedveskednek neki, a megszégyenült, utólag bemutatott Erasmus pedig egy vitán teszi jóvá, hogy üres kézzel járult elé. Amikor Artúr halála a trón felé útját megnyitja, még merészebb remények szállnak az atléta termetű királyfi köré, akit humanista tisztelői a lányruhába öltözött Achilleshez hasonlítanak. Hogy lesz ebből az augusti aranykort ígérő ifjúból, aki V. Károlyt műveletlenségéért vetette meg, s aki építészet, zene s költészet dolgaiban műértő volt, s még a halállal eljegyzett kancellárjával is a csillagászatról szeretett elmélkedni, hogy lesz ebből a született uralkodóból az a szörnyeteg, aki írónk szerint több szépséget és sokat ígérő reményt dűlt szét, mint egyetlen ember Európa történetében valaha. Morus pöre — s a vele párhuzamosan futók, amelyeknek az angliai tudomány nagy alakja, Fisher püspök s a legtudósabb barát, a karthauziak perjele, Reynolds esett áldozatul, csak a legfőbb lépés a humanizmus elfojtásában — Erasmust már előbb elijesztette, Vivert, az európai humanizmus másik nagy vezéralakját börtönbe vetette s száműzte Angliából, de sorra került a két költő, akik Itália szellemét oltották be a nyersebb angol nyelvbe. Wyatt behódolása a börtönt, Surrey keményebb szelleme a vérpadot választotta. S ez csak a szellem területe; de mi maradt a templomiak kincseiből, amelyeket a velencei követ a századfordulón csodálattal említ? Szétdarabolták, beolvastották őket. A tudatos dűlás, a művészeti ágak visszaesése egy-egy megmaradt régi emléket, mint Westminsterben a VII. Henrik kápolnája, a hanyatlás elárvult jelző oszlopává változtatott. S ezt a pusztítást még az sem szépítette, hogy a vallásos indulat járt elől, s annak szegődött az egyházi vagyionon osztozók mohósága a nyomába — itt a mohóság volt az elsődleges s elsősorban a műveltségére büszke király mohósága. Chambers két okot emel ki, amely a reményt a remények szétromboló-jává tette: az egyik az értelmetlen franciaországi háborúk, a másik a VIII. Henrik első házassága. Mindegy, hogy a háborúba Wolsey játszmája, politikája, vagy az agincourt-i emlékek, V. Henrik példája rántotta-e be a dicsőségvágyó királyt, az csak pénz volt el, az átállás — a párizsi csata után — a császári oldalra gyalázat, otthon ellenszenvet s külföldön bizalmatlanságot keltett, úgyhogy Morus nem oktan írta föl életében elkészített síremlékére egyetlen politikai érdeként, hogy a cambrai-i béketárgyalásokon Anglia becsületét valahogy megmentette. Súlyosabb volt ennél a fiútlan házasság. VIII. Henrik Aragóniai Katalint, Artúr bátyja feleségét, pápai diszpenzációval vette el, minthogy a Biblia és az egyháztörvény ellenzi az ilyen házasságot. Amikor a házasságból lett gyerekek az egy lányt, a későbbi Mária királynőt kivéve holtan születtek vagy korán meghaltak, a fiát követelő király tán valóban kétségbeesett ezen, s amikor előbb a francia házasság reménye,

később Boleyn Anna szerelme az új házasságot más okból is kívánatosná tette, életének központi ügyévé vált első házasságának, mint törvénytelennek s természetellenesnek a felbontása. Aragóniai Katalin azonban nagynénje volt V. Károlynak, s ahogy a császár súlyosabban nehezedett Itáliára, a pápa egyre kevesebb hajlandóságot mutatott a válás kimondására. VIII. Henrik ebben csak az arcátlan papi hálátlanságot látta, hiszen egyetlen európai fejedelem sem támogatta annyi pénzzel, vérrel az egyházi államot, s a friss felhaborodás volt az, amely az új tőkés osztály egyházi vagyona áhítozó mohóságára s a nép egyházellenességére támaszkodva az angol szakadást a király egyházi ügyekben való szupremációjának a kimondása által megindította. Ez a régi borzadálytól s friss sérülésektől eredő elhatározás volt a gátszakadás, mely Morusból vértanút, Henrikből meg szörnnyeteget csinált. Az Utópiában nem hiába mondják, hogy a királynak a jó tanácsadó azt tanácsolja, amit tennie kell, nem, amit lehet. Morus volt az utolsó, aki a „kell”-t mondta, Henrik további élete a „lehet”-nek lett illusztrációja.

Ha az Okosság s Örültség egymásnak szegzett tragédiái közt meg akarjuk keresni azt is, amely Morusnak jutott, akkor az a szellem emberéé lehet, aki politikai szerepre vállalkozott, s közben — mint Morus — az erkölcsi szigort jelentő szőrínget is ott akarja a kancellári dísz alatt hordani. Morus Tamás hajlama szerint, mint barátai nagy része, egyházi ember lett volna, aki nyelvi s filozófiai tanulmányaira is a középkori teológia megújítását szolgálta. Mint joghallgató négy éven át a karthauziak kolostorában élt, s arra gondolt, hogy maga is szerzetessé lesz. A jogi pályára apja, a házasságra, úgy látszik, vére kényszerítette. Gyors felfogása, igazságérzete nemcsak kiváló jogtudóssá tette, 32 éves korában már London alseriffje volt, s a nép nem mint tudóst és vértanút, hanem mint igazságos bírót, egy angol Salamont őrizte meg emlékezetében. Ugyanilyen sikeres volt családapasága is. Első, kissé tehetetlen feleségének, aki gyors egymás után három lányt s egy fiút szült, jó pedagógusa lett — s a másodiknak, nála idősebbnek, akit a vendég Erasmus horgas arcú hárpiaként említ levelében, ironiával csendesítette kemény természetét. A népes családban, melyet Holbein szép rajza már felnőtten, éretten, vökkkel, menyekkel mutat be, olyan bizalmasai nőttek, mint Margaret, titkai és szőríngé tudója, Johan fiának a felesége, a családban ragadt tejtestvér, s Clement, a családtaggá vált szolgáló, akiből később udvari orvos, a tejtestvér férje lett; a vök is mind kedves érdemes emberek, egyikük első életírója is. Mint megbecsült városi tisztviselő, e szép család feje, a kor legjobbjaian barátja, a jellemet humorrall fűszerező Morus otthonában boldog öregséget érlelt volna, ha a király szolgálataiba nem áll — előbb diplomáciai megbízásokat vállal, majd az üres hely, amit Wolsey bukása teremt, a kancellári székbe őt szívja be. Pedig mint a Macchiavelli ellen írt történelmi műve, a III. Richárd, majd az első követsége idejéből diktált Utópia némely célzása bizonyítja, tudta, minek teszi szájába a fejét. Van olyan anekdota, amely szerint a felesége, Alice asszony sarkallta, hogy az embernek emelkednie kell, ugyanó, aki a Towerben a behódolásra biztatta, bolondságnak tartva, hogy amikor annyi püspök leteszi a hűségkötést, ő, a laikus veszti nyakát a pápai felsőbbiségért. Méltatlan volna azt föltételeznünk, hogy polgári köteleességtudásból s tán szerencséjében bízza vállalkozott a fék szerepére; a legvalószínűbb az, hogy ha VIII. Henrik egyszer észrevette s megkívánta őt, az ellenszegülés közvetlenebb veszedelmet jelentett volna a szegődésnél is. Morus Tamás mindenestre szépen vágta ki magát a mártírok útján a kelepceből, s ironiától, szelidségtől csillogó makacsságát, amellyel VIII. Henrik egyházfői igénye s a mögötte húzó erkölcsi züllés ellen tiltakozott, nem hiába hasonlították Szókratész poréhoz, halálához.

A történetírás konstruált Morus számára egy másféle tragikumot is, a merevvé váló, maga ellen forduló Öregségét, ő, aki az Utópiában egy kommunista államot mutatott be, amelyben mindenki munkás, intellektuális, s ha kell, katorna egyszerre, s hit s válás dolgában a türelem korai hirdetője, örökösai tudatában vadul támadja az új protestáns szektát, s fejét veszti, hogy abban a végzetes válságban akadályos legyen. Chambers a biographus ügybuzgalmaival s tán részrehajlásával mutatja ki,

hogy a két Morus, az „emancipált” s a fanatikus mennyire ugyanaz, hogy az a türelem, amelyet az Utópia valójában elég zárt állama lelkiismereti ügyekben megad, nem mond ellen az indulatoknak, amelyet az államot fenyegető szektázás kivált — s hogy paráznák ott sem rakhatják ki válás címén a házasságból az ártatlant. Mindezt azonban nem is kell túlságosan bizonyítani, amint azt se, hogy a barátait szelíden mulattató elme a pusztulás előérzetében ki is fordulhat magából, anélkül, hogy szembe kerülne magával. Olyan ellenmondás ez, amelyet a Tanút olvasó történész, nem hogy mai írásaim, de a Kisebbségben olvasása közben is szememre vet-
het, amint Cs. Szabó annak idején szememre is vetette.

Ezenkívül azonban alig találok Chambers szép munkájában olyan tragikumot, amelyre sorsom visszhangot verne, tán el is aludt bennem az a visszhangverő, amely a Villámfénynél, majd a Széchenyi, még később a Szörnyeteg s Áruló idején olyan mohón kereste a rokon sorsokat, amelyekben kelepceje jajait elsírhatja. De ha felölthető tragikumot nem is találtam ebben a bölcs angol könyvben, belülről, egy monográfián át ismertem meg benne egy korszakot, amelyről idáig inkább csak világtörténeti körvonalait tudtam.

